

УДК 94:327
DOI: 10.46493/2663-2675.31(6).2021.49-57

Юрій Фельштинський*

*доктор історичних наук
Бостон, США*

Михайло Станчев

*доктор історичних наук, професор
Харків, Україна*

Yurii Felshtynskyi

*Full Doctor of Historical Sciences
Boston, USA*

Mykhailo Stanchev

*Full Doctor of Historical Sciences, Professor
Kharkiv, Ukraine*

Про що домовлялися Сталін і Гітлер напередодні війни? What did Stalin and Hitler Agree on the Eve of the War?

1948 року державним департаментом США німецькою та англійською мовами було видано збірник дипломатичних документів німецького міністерства закордонних справ стосовно радянсько-німецьких відносин квітня 1939 – червня 1941 років^{1,2}, які допомагають краще зрозуміти природу таємної сталінської дипломатії напередодні Другої світової війни. Російською мовою збірник витримав кілька видань. Уперше його було опубліковано в США 1983 року в невеликому емігрантському видавництві «Телекс». 1989 року в тоді ще радянському Вільнюсі у видавництві «Mokslas» напівлегально було видрукувано 100-тисячний наклад збірки. Частина тиражу була вивезена до Москви та розіслана всім членам Верховної Ради СРСР. Трохи пізніше, ґрунтуючись саме на документах, розміщених у збірці, Верховні Ради прибалтійських республік поставили перед радянським урядом, керівництвом комуністичної партії СРСР і Верховною Радою СРСР питання про вихід зі складу Радянського Союзу через те, що всі три держави Балтії – Латвія, Литва та Естонія – були окуповані Червоною армією на підставі угоди, укладеної у серпні 1939 року радянським і німецьким урядами. Іншими словами, публікація збірника у Вільнюсі внесла свою лепту до розпаду Радянського Союзу.

Після серпневого путчу 1991 року збірник уперше було опубліковано у Москві у видавництві «Московский рабочий». 2004 року він був перевиданий у видавництві «Терра – Книжковий клуб», а 2011 року – у видавництві «Ексмо». Як бачимо, інтерес до цих документів не згасає досі. Автор планує видати в Україні цей збірник (із залученням до нього нових, досі не опублікованих, документів). Напередодні 82-ої річниці підписання «пакту

Молотова-Ріббентропа» хочемо нагадати деякі важливі моменти таємниці радянської дипломатії того періоду.

Радянсько-німецькі відносини, які передували підписанню 23 серня 1939 р. «пакту Молотова-Ріббентропа», названого так за іменами державних діячів, які його підписали – голови Раднаркому і наркома закордонних справ СРСР В.М. Молотова і міністра закордонних справ Німеччини Йоахіма фон Ріббентропа, мають свою непросту історію. Після розгрому лівої опозиції Л.Д. Троцького та його висилки з СРСР на початку 1929 р., наступні 30-і роки обіцяли бути мирними. Троцький та його однодумці, котрі відкрито закликали до світової революції, були зметені прихильниками теорії «соціалізму в одній країні», висунутої І.В. Сталіним. На тлі Троцького він здавався консервативним державним діячем, зануреним – і це було помітно абсолютно всім іноземним спостерігачам – до роботи з будівництва соціалізму в одній окремо взятій країні – у Радянському Союзі.

Для створення сільськогосподарської бази Сталін жорстко провів «суцільну колективізацію», яка знищила незалежне селянське господарство разом із цвітом сільського населення колишньої Російської імперії. Для створення в країні індустріальної бази за кордон продавався хліб, ліс, хутро, шедеври живопису, золото, діаманти – і на ці гроші іноземними фірмами, в основному американськими та німецькими, в СРСР зводилися заводи. Світ, який оточував Радянський Союз, міг, нарешті, зітхнути спокійно: влада в нікому не зрозумілій радянській Росії виявилася в руках людини, зосередженої винятково на внутрішніх проблемах, вирішити які в стислі терміни було неможливо. Однак Радянський Союз виявився не головною проблемою європейської

¹Das nationalsozialistische Deutschland und die Sowjetunion, 1939–1941. Akten aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts. Department of State, 1948. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000489885> (accessed date: 11.06.2021).

²Nazi-Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office. Department of State, 1948. URL: <https://www.ibiblio.org/pha/nsr/nsr-preface.html> (accessed date: 10.06.2021).

Стаття надійшла: 22.08.2021, Доопрацьовано: 21.09.2021, Схвалено до друку: 25.10.2021

Рекомендоване цитування:

Фельштинський Ю., Станчев М. Про що домовлялися Сталін і Гітлер напередодні війни? *Зовнішні справи*. 2021. Т. 31, № 6. С. 49–57.

*Відповідальний автор

демократії наприкінці 1920-х і в 1930-і роки. В Європі став підніматися фашизм. В Італії до влади прийшов Муссоліні. У Німеччині посилювався вплив Націонал-соціалістичної робітничої партії на чолі з Гітлером. На батьківщині Маркса і Лібкнехта замість «лівих» до влади проривалися невідомі нікому «праві» сили.

Коли в листопаді 1918 року закінчилася Перша світова війна та обговорювалися умови мирного договору, американський президент Вудро Вільсон пропонував для Німеччини досить м'які умови капітуляції. Франція та, дещо меншою мірою, Англія наполягли на принципово інших, більш жорстких, умовах, які гарантували б, що Німеччина ніколи не зможе піднятися як світова держава і становити військову загрозу своїм сусідам – передусім Франції. Так з'явився Версальський мирний договір – у відомому нам вигляді. Німеччина була оголошена головним ініціатором та єдиним винуватцем Першої світової війни, з чим самі німці не готові були погодитися. Розчарована одностороннім поглядом переможців-європейців на причини виникнення першої війни, Америка надала Європі можливість самій розбиратися зі своїми проблемами та «самоусунулася» від європейських справ. Розібратися з ними Європа не змогла. Вже після закінчення Другої світової війни істориками були написані томи, які пояснюють, що друга війна почалася через принизливий для Німеччини Версальський мир і нестримний апетит Франції, яка ставила собі мету за будь-яку ціну запобігти підняттю Німеччини з колін¹.

Так що першою передумовою приходу до влади в Німеччині Гітлера став безпрецедентний за тяжкістю для німців Версальський договір, який створив підґрунтя для зростання націоналізму. Другою передумовою була абсолютна впевненість правої, консервативної частини населення та армії в тому, що Німеччина програтиме війну через «удар у спину» – тоді у Німеччині з'явився такий термін, причому удар цей був завданий німецькій армії революціонерами-комуністами. Комуністичні виступи у Німеччині восени 1918 року, що призвели до німецької «листопадової революції» 1918 року, звичайно ж, ще більше послабили позиції німецької армії та уряду – і без того не надто сильні у другій половині 1918 року – на тлі війни, що програвалася і, врешті-решт, була програна.

Тут варто додати, що німецькі соціал-демократи отримали деякі уроки з історії російської революції 1917 р. В Росії меншовики та есери об'єдналися з більшовиками для боротьби з не надто реальною, а скоріше ними ж вигаданою загрозою «контрреволюції» – і внаслідок віддали всю владу більшовикам, які досить швидко розправилися і з меншовиками, і з есерами, і з контрреволюціонерами: уявними і реальними. У Німеччині, засвоївши російський досвід, соціал-демократи об'єдналися з армією, тобто з «контрреволюцією», і подавили спартаківців-комуністів. Як наслідок, на хвилі розгромленої комуністичної революції 1918 року до влади у Німеччині прийшли німецькі соціал-демократи, чого, звичайно ж, німецькі комуністи пробачити їм не змогли.

Внаслідок програної війни, нездійснених фінансово-економічних умов Версальського договору на долю соціал-демократичного уряду Веймарської республіки 1919–1932 років припав у край важкий період. Унаслідок – за наявності абсолютної свободи преси у Німеччині впродовж 1920-х років – демократія виявилася скомпрометованою самими ж соціал-демократами, яких населення, що скористалося наданою йому свободою слова, зробило відповідальними за всі економічні падіння, політичні кризи та інші проблеми, що безперервно виникали в країні.

Але найголовнішою передумовою приходу нацистів до влади стало національне питання – стосовно Німеччини його можна розбити на два аспекти. Перший: відродження німецької нації та об'єднання всіх німців у межах однієї держави. Другий: боротьба із «засиллям євреїв» – передусім у Німеччині та Австрії, оскільки євреї в цих країнах становили непропорційно велику частку еліти: лікарі, юристи, фінансисти, бізнесмени, творча інтелігенція. Значну частину з них становили процвітаючі євреї, які поколіннями жили у Німеччині та Австрії, тож на них, спекулюючи на забобонах населення, легко можна було списати негаразди, що спіткали німців.

Були й передумови іншого порядку, які сприяли піднесенню нацизму. За лінією Комінтерну радянський уряд проголосив німецьких соціал-демократів головним ідеологічним ворогом міжнародного комуністичного руху. Німецькі соціал-демократи у Веймарській республіці, що ледве-ледве стояли на ногах під тягарем кабальних фінансово-економічних умов Версальського договору, для Сталіна були не більше ніж «німецькими меншовиками», які зрадили революцію у Німеччині 1918 року і продовжували протистояти комуністам усі двадцять роки. З урахуванням німецького фашизму – нової напасти, що насувалася: небезпеки реальної, а не теоретичної, оскільки при владі в Італії вже стояли фашисти – Радянському Союзу, здавалося, було б природно підтримувати соціал-демократів проти нацистів, керуючись теорією «найменшого зла». Але це були не ті установки, які давалися за лінією Комінтерну німецьким комуністам, з одного боку, та радянським комуністичним функціонерам, з іншого. Основним ворогом майбутньої комуністичної революції у Німеччині вважалися німецькі соціал-демократи, які прийшли до влади на гребені поразки революції 1918 року, для повалення яких Комінтерн готовий був скоординовано виступати спільно навіть із нацистами. Як ще можна пояснити той факт, що гітлерівський «Півний путч» і комуністичне повстання 1923-го були призначені нацистами і комуністами на один день – 8 листопада 1923 року?

Гітлер ніколи не зміг би прийти до влади у Німеччині через вибори легальним шляхом, якби Сталін дав вказівку німецькій компартії вступити в блок із соціал-демократами на фатальних виборах до Рейхстагу 6 листопада 1932 року або ж просто підтримати на виборах до Рейхстагу соціал-демократів. НСДАП

¹Taylor A.J.P. The origins of the Second World War. New York: Simon & Schuster, 1996. 320 p.

(нацисти) отримала тоді 196 місць у парламенті, СДПН (соціал-демократи) – 121, КПГ (комуністи) – 100. Задум Сталіна полягав зовсім в іншому. Він не боявся приходу до влади Гітлера – його стратегія щодо революції у Німеччині відрізнялася від прямолінійного підходу Маркса і Троцького. Останні розраховували на повстання німецького робітничого класу. Сталін же планував спочатку знищити центристські політичні партії Німеччини – передусім ненависних йому соціал-демократів, а потім зіштовхнути лобами нацистів із німецькими комуністами, вважаючи, що в цьому зіткненні двох крайніх флангів політичного спектра, за відсутності центра, перемому здобудуть комуністи.

Сталін не без підстав припускав, що основною силою європейської революції є не спонтанні повстання мас, а Радянський Союз і Червона армія – у той час як іноземні компартії, об'єднані в Комінтерн, виконують винятково допоміжні, підсобні функції. Ось що писав ще у 1960-і роки, складаючи план своєї нової, але так і не написаної книги, відомий емігрантський історик та архівіст Б.І. Николаївський: «Основна ідея тактики Сталіна: основною рушійною силою світової революції є СРСР... Усі інші грають лише службову роль... 1929–1939... Усі сили на вибух «Веймарської республіки». Пряма підтримка нацистських страйків та ін. Провокування озброєних зіткнень. Офіційна теорія: «Гітлер грає роль криголама революції, розчищаючи дорогу для комуністів». Угода з німецькими мілітаристами для другої війни... [як прелюдія] до прямого союзу з Гітлером. Тактика «єдиного фронту» впродовж 1934–1939 рр. для Сталіна – прикриття політики підготовки угоди з Гітлером»¹.

За задумом Сталіна, Гітлер, котрий бажав крові своїх ворогів у Німеччині та війни в Європі, мав стати «криголамом революції», розчищаючи шлях Червоній армії. Тому, починаючи з 1933 року, коли при владі у Німеччині зміцнилися нацисти, завданням максимум для Сталіна стало укладення союзу з Гітлером для дестабілізації ситуації в Європі, що було неодмінною умовою перемоги соціалізму в Європі. Завданням мінімум залишалася політика «єдиного фронту» із західними демократіями проти «агресора», під яким малася на увазі на той період Німеччина, як інструмент тиску на Гітлера, з одного боку, і запобігання можливого германо-англо-французького союзу, спрямованого проти СРСР, з іншого. В рамках цієї політики 1935 року було укладено дві найважливіші угоди про взаємодопомогу: між Францією та СРСР, підписану 2 травня, і Чехословаччиною та СРСР, підписану 16 травня. Згідно з цими договорами в разі, якщо Чехословаччина піддавалася нападу, Радянський Союз брав на себе зобов'язання прийти їй на допомогу. Але було декілька нюансів. По-перше, чехословацький уряд мав офіційно звернутися до СРСР з проханням про допомогу. По-друге, на боці Чехословаччини мала виступити Франція. По-третє, у Радянського Союзу не було спільного кордону з Чехословаччиною, і тому радянське керівництво наполягало на

праві проходу дивізій Червоної армії і прольоту авіації через території Польщі та Румунії для виходу до чехословацьких, а потім і німецьких кордонів.

Військова хитрість Сталіна (очевидна для всіх передбачуваних учасників угоди) полягала в тому, що, одного разу ввійшовши до сусідніх з СРСР держав (Польщі, Румунії та Чехословаччини), Червона армія залишилася б там назавжди. Розуміючи це, поляки та румуни неодноразово і категорично відмовляли радянському керівництву у праві проходу Червоної армії через свої території. На проліт авіації румуни за певних умов погоджувалися, а поляки заявляли, що будуть радянські літаки збивати². Відносини Радянського Союзу з Польщею та Румунією завжди були напруженими. Польща історично вважала Росію (Радянський Союз) загрозою. Румунія де-факто анексувала Бессарабію 1918 року, приєднання якої до складу Румунії радянський уряд формально-юридично не визнавав. Через ці причини шанси на підписання нової англо-франко-радянської угоди про взаємодопомогу, що могла б реалізуватися на практиці, дорівнювали нулю. Але Сталіна й не цікавила угода як така – його цікавив лише пункт про право проходу військ Червоної армії. Без дозволу на їхній прохід до кордонів Німеччини та Чехословаччини Сталін у військових діях участі не планував. Але надавати право проходу Червоній армії не погоджувалися поляки та румуни: «троянський кінь» Сталіна погрожував першим втратою державного суверенітету, а другим – втратою Бессарабії. На цьому тлі Європу струсив потужний поштовх, який пізніше історики назвуть фактичним початком Другої світової війни або, принаймні, подією, що безпосередньо війну спровокувала: «мюнхенська змова» вересня 1938 року.

Несподіваною «мюнхенська змова» не була. До 1938 року ситуація в Європі для західних демократій склалася катастрофічна. Америка в європейських справах участі не брала, самоусунувшись від залученості до європейських проблем і проголосивши своєю політикою «ізоляціонізм». В Італії при владі був Муссоліні, у Німеччині – Гітлер, в Іспанії – Франко. У Португалії та Угорщині при владі стояли праві диктатори. Австрії вже не було: 12–13 березня 1938 року вона була захоплена Німеччиною під гаслом об'єднання двох німецьких народів. Опору цьому об'єднанню, яке отримало назву «аншлюс», ніхто ні в Австрії, ні в решті Європи реально не надав. Вважалося, що воно відбулося добровільно, за взаємною згодою двох країн – 1945 року, після розгрому гітлерівської Німеччини, Австрія заявила, що була насильно окупована нацистами і стала першою безневинною жертвою Другої світової війни.

У цьому твердженні була частка істини. При захопленні будь-якої країни першою зупинкою окупантів завжди був центральний банк. З економічного погляду захоплення Австрії було банальним грабунком. Німці реквізували та вивезли з Відня до Берліна приблизно 100 тонн золотого запасу Австрії. Це було майже в чотири рази більше, ніж зберігалося тоді у німецькому золотому фонді.

¹Архів Гуверовського Інституту, колекція Б.І. Николаєвського, с. 511, п. 41. Николаєвський Б. Судьбы Коминтерна (план книги).

²Документи внешней политики СССР, 1938. Т. 21, М. 1977. Док. № 323, 324, 343.

Потім німці змусили австрійців забрати з Лондона ще 5,7 тонни австрійського золота, що знаходилося в Лондоні на зберіганні. Його теж відправили до Берліна. Після цього Німеччина обклала контрибуцією в 14,3 тонни золота австрійських євреїв. До кінця війни золотий запас Німеччини, незважаючи на військові витрати, за рахунок грабунку інших країн становив приблизно 300 тонн. Радянський Союз, зі свого боку, рекувізував румунський золотий запас як плату за анексію Бессарабії протягом 1918–1940 років, який знаходився на зберіганні з дореволюційних часів у Росії, а також, користуючись громадянською війною в Іспанії, вивіз у листопаді 1936 року і привласнив золотий запас Іспанії – приблизно 600–700 тонн.

Захопивши Австрію, Гітлер оголосив про наступну свою зовнішньополітичну мету: Судетську частину Чехословаччини, де проживали етнічні німці. Судетська область була остаточно приєднана до Чехословаччини 1919 року. Судетські німці неодноразово ставили питання про свою автономію і навіть про незалежність. Чехословацькому уряду постійно доводилося наводити у Судетах порядок, застосовуючи війська. Спокою там ніколи не було. Тепер у судетських німців з'явився важливий союзник, який прагнув крові та дій – гітлерівська Німеччина. Аргумент, який одного разу прийняла світова громадськість у випадку з Австрією, Гітлер планував застосувати в Судетах, що були частиною багатонаціональної Чехословаччини і з'явилися на мапі 1918 року – близько лише 20 років тому¹.

Протистояти подальшому об'єднанню «німецького світу» у межах єдиної Німеччини можна було тільки силою. Силою протистояти Гітлеру можна було об'єднаними зусиллями Франції, Англії, Чехословаччини та СРСР. 20 вересня 1938 року президент Чехословаччини Едуард Бенеш офіційно попросив радянський уряд підтвердити готовність виконати умови договору 1935 р. в разі німецького вторгнення до Чехословаччини й отримав позитивну відповідь, хоча вже 23 вересня нарком закордонних справ М.М. Литвинов вказував в одній зі своїх депеш, що вступ СРСР у європейську війну «не в наших інтересах», і пропонував по-части часткову мобілізацію та кампанію в пресі, щоб налякати Гітлера «можливістю великої війни з нашою участю», але зовсім не для того, щоб цю війну вести.

У своєму донесенні з Женеви Литвинов, зокрема, писав: «Хоча Гітлер так заангажований, що йому важко відступити, я все ж думаю, що він відступив би, якби задалегідь був упевнений в можливості спільного радянсько-франко-англійського виступу проти нього. Тепер ніякі декларації, навіть спільні, або наради не справлять на нього враження. Потрібні більш переконливі докази. Вважаючи, що європейська війна, в яку ми будемо залучені, не в наших інтересах і що необхідно все зробити для її запобігання, я ставлю питання, чи не слід нам оголосити хоча б часткову мобілізацію та в пресі провести таку кампанію, що змусило б Гітлера і [міністра закордонних

справ Польщі Юзефа] Бека повірити в можливість великої війни за нашою участю. ...Можливо, що і Франція погодилася б тепер одночасно з нами оголосити часткову мобілізацію. Необхідно діяти швидко»².

У вересні 1938 року нікому не хотілося воювати з Німеччиною через Судетську область: ні Франції, ні Англії, ні Радянському Союзу, ні навіть Чехословаччині. Франція та Англія, які вимагали дотримання умов Версальського договору всі 1920-ті роки, і до 1930 року тримали у Німеччині, в Рейнській області, окупаційні війська, підриваючи і без того слабкий авторитет уряду Веймарської республіки, 1938 року вирішили не ускладнювати собі та Гітлеру життя через вимогу нацистів віддати Німеччині Судетську область. Громадська думка Європи, перекресної після Першої світової війни за національно-мовними принципами, не бачила нічого неправильного у бажанні німців об'єднатися в єдину державу.

Починати війну через Судети 1938 році Англія з Францією були не готові. Перша світова війна закінчилася всього 20 років тому, і були живі учасники тієї війни – хто не загинув. Тим, кому було 20 років 1918 року, в 1938-му минуло 40. Французи втратили протягом першої війни майже півтора мільйона осіб. Англіїці – трохи менше мільйона. Рани були дуже свіжі. Віддати Судети здавалося простіше ніж воювати за них, ризикуючи «великою війною».

30 вересня 1938 року в критичний момент, перед прийняттям остаточного рішення з питання про те, поступатися німецькому ультиматуму чи йти на війну, Бенеш через радянсь-кого повпреда у Празі С.С. Александровського надіслав Сталіну відчайдушну телеграму з проханням про підтримку: «Бенеш просив мене поставити перед урядом СРСР наступне питання. Великі держави, навіть не питаючи Чехословаччину, ганебним чином принесли її в жертву Гітлеру заради своїх власних інтересів. Остаточне рішення формальностей надано Чехословаччині. Це означає, що вона поставлена перед вибором або почати війну з Німеччиною, маючи проти себе Англію і Францію, щонайменше в сенсі відносин їхніх урядів, які також обробляють громадську думку, зображуючи Чехословаччину як причину війни, або капітулювати перед агресором. Ще невідомо, на яку позицію пристануть парламент і політичні партії. Залишаючи це питання відкритим, Бенеш хоче знати ставлення СРСР до цих обох можливостей, тобто до подальшої боротьби або капітуляції. Він повинен знати це якомога швидше і просить відповідь годині о 6–7 вечора за пражським часом, тобто годині о 8–9 за московським»³.

Відповіді на цю телеграму Бенеш не отримав. Останнє, чого хотів Сталін, так це опинитися у стані війни з Гітлером через Чехословаччину за умови не входження в цю війну Франції та Англії, а саме такий варіант вимальовувався зі сказаного Бенешем. Проте

¹Документи зовнішньої політики СРСР, 1938. Док. № 354, 355, 356.

²Документи зовнішньої політики СРСР, 1938. Док. № 369.

³Документи зовнішньої політики СРСР, 1938. Док. № 393.

якесь пояснення «неввічливого» мовчання радянського уряду у відповідь на терміновий запит Бенеша потрібно було дати. Редактори «Документів зовнішньої політики СРСР» оприлюднили його 1977 року – майже через 40 років: «Дана телеграма надійшла до НКЗС СРСР 30 вересня 1938 року о 17:00 за московським часом. Прийом і розшифровка телеграми були закінчені на 15 хвилин пізніше ніж прийом і розшифровка другої телеграми повпреда СРСР у Чехословаччині від того ж числа, що надійшла до НКЗС о 17:45 за московським часом, у якій повідомлялося, що Бенеш знімає своє питання, оскільки чехословацький уряд ухвалив рішення про капітуляцію»¹.

Дійсно, того ж дня Александровський надіслав другу телеграму: «Бенеш більше не наполягає на відповіді на своє останнє запитання, тому що уряд уже прийняв рішення погодитися на всі умови. Зайняття Судетської області німецькими військами почнеться завтра вранці»². Варто зазначити, що перша телеграма прийшла з позначкою «Поза чергою», що вказувало на терміновість. Друга ніякого грифа не мала. Повірити в те, що в НКЗС цілу годину тривала розшифровка короткого послання з позначкою «Поза чергою» в розпал судетської кризи і що друга телеграма була розшифрована раніше за першу, все-таки складно.

1938 року Гітлер вважав, що не ризикує великою війною, бо бачив загальне небажання цю війну починати. Але виявилось, що і в березні 1939 року, через окупацію Гітлером залишків Чехословаччини, Європа не була готова починати війну з агресором, а продовжувала проводити політику, яка пізніше буде названа «політикою умиротворення агресора». Втім, на той час територіальні претензії до Чехословаччини, яку розривали на шматки, заявили ще й Угорщина з Польщею – і ці претензії великими державами Європи теж були задоволені. Нібито завершуючи процес розділу Чехословаччини 14 березня 1939 року, парламент Словаччини оголосив про вихід з її складу і проголошення незалежності. 15 березня Німеччина окупувала ті території Чехії, які ще не були захоплені – і Чехословаччина зникла з європейської мапи.

22 березня 1939 року німецький уряд пред'явив ультиматум Литві з вимогою передати Німеччині Клайпедську область, де в більшості своїй проживали етнічні німці. Регіон Клайпеди входив до складу Литви з 1923 р. Литва поступилася ультиматуму. Наступного дня до міста-порту Клайпеди, якому було повернуто стару німецьку назву Мемель, у супроводі групи німецьких військових кораблів прибув Гітлер і оголосив про приєднання Мемельської області до Німеччини.

З окупацією Чехії і поверненням Мемеля Гітлер вирішив основні зовнішньополітичні завдання, які стояли перед рейхом. Етнічні німці (крім тих, хто жив у Данцигу) були об'єднані в межах імперії. Економіка Німеччини була на підйомі. Всі обмежувальні статті Версальського договору були анульовані часом – Гітлер

просто перестав їх виконувати. Власність німецьких євреїв була експропрійована, а самі вони позбавлені всіх прав, вигнані з рейху або заарештовані та відправлені до концтаборів.

Саме в цей час, коли малою кров'ю, без великої війни, Гітлер домогся для Німеччини всього чого хотів, Сталін послав йому сигнал про бажання почати з ним переговори: 3 травня 1939 року Сталін зняв з посади наркома закордонних справ єврея Литвинова, з яким Гітлер ніколи не сів би за один стіл в силу фізіологічного антисемітизму, і замінив його головою Раднаркому СРСР Молотовим – росіянином за національністю. З усуненням Литвинова дорога для радянсько-німецьких переговорів та угод була розчищена, що було відзначено та оцінено Гітлером. Залишилося тільки урівняти апетити сторін.

Тут саме час повернутися до «криголама революції» Гітлера і до зовнішньополітичних планів Сталіна.

Суть «данцигської проблеми» для Гітлера полягала в тому, що в районі Данцига проживали етнічні німці. Данциг споконвіку був німецьким купецьким містом. Гітлер ставив питання про возз'єднання Данцига з Німеччиною. Для цього було потрібно не тільки передати Німеччині Данциг, як раніше був переданий Мемель, а й відкрити «коридор» – його називали «данцигським» – для зв'язку Данцига з рештою Німеччини. Зрозуміло, що для передачі Німеччині цих польських територій була потрібна згода Польщі. Та Гітлер уже мав вдалий для нього «мюнхенський» досвід, і з Данцигом він планував розіграти той же спектакль, що і з Судетської частиною Чехословаччини: спочатку, шантажуючи Францію, Англію і Польщу загрозою великої війни, отримати Данциг і «коридор», а потім, звинувачуючи поляків у недотриманні тих чи інших умов угоди, увійти в Польщу під приводом захисту інтересів етнічних німців у Польщі та захопити всю Польщу або якусь її частину – як мінімум території, що ведуть до Данцига. Зрештою, дозволили ж йому Англія, Франція і Радянський Союз окупувати Чехословаччину. Чим Польща краще? Тільки тим, що межувала з СРСР.

20 серпня 1939 року Гітлер, який поспішав із вирішенням польського питання, написав лист Сталіну, в якому відкрито повідомив, що найближчим часом планує розправитися з Польщею і тому зацікавлений у якнайшвидшому підписанні договору про ненапад із Радянським Союзом. Для підписання такого договору Гітлер попросив у Сталіна дозволу терміново надіслати в Москву свого міністра закордонних справ Ріббентропа. Сталін відповів згодою прийняти Ріббентропа 23 серпня.

План Гітлера, якщо мати на увазі угоди зі Сталіним, був простим: радянські та німецькі війська одночасно атакують польські кордони і стирають польську державу з лиця землі, причому Німеччина в черговий раз уникає великої війни, оскільки, враховуючи співучасть СРСР у розподілі Польщі, Франція й Англія будуть

¹Документи внешней политики СССР, 1938. Док. № 393.

²Документи внешней политики СССР, 1938. Док. № 394.

змушені повернутися до чехословацького сценарію. Ніяких ускладнень із таким підступним, але простим планом Гітлер не передбачав. І дійсно, 23 серпня Молотов і Ріббентроп підписали в Москві радянсько-німецький пакт про ненапад і секретний протокол про розподіл Європи, обумовивши, які саме держави входять до сфери інтересів СРСР. Спрощено кажучи, за протоколом Радянський Союз отримував країни Балтії, Східної Польщі, Фінляндії та Бессарабію. Звернемо увагу на те, що Гітлер не просив Сталіна дати згоду, наприклад, на окупацію Франції, Бельгії, Голландії та інших європейських держав або на початок військових дій проти них. Гітлеру потрібна була лише згода Сталіна на війну з Польщею. Гітлер і на цей момент все ще сподівався уникнути «великої війни».

Питання про «велику війну» обговорювалося Гітлером під час зустрічі з Муссоліні 15–16 квітня 1939 р., тобто незабаром після окупації Чехословаччини і Мемеля. Тоді керівники двох держав узгодили термін початку такої війни: не раніше 1943 року. Поки що на календарі був серпень 1939 року. Так навіщо все ж таки за такого розвитку подій Гітлеру потрібен був договір про ненапад зі Сталіним? Гітлер побоювався, що Сталін, незважаючи на відсутність нової загальної угоди про взаємодопомогу з Францією і Англією, переговори про яку мляво велися трьома сторонами, знову впираючись у відмову поляків пропустити через свою територію Червону армію, СРСР вступить у війну, перетне польський кордон без згоди польського уряду, окупувавши частину Польщі, і відкриє східний фронт проти німецької армії. Цей сценарій для Гітлера був украй невигідний і небезпечний. Відповідно, Гітлер не міг йти на такий величезний ризик у серпні 1939 року, не підписавши зі Сталіним договір про ненапад. Гітлер міг почати війну тільки в одному випадку – якщо Сталін, зі свого боку, давав зобов'язання не відкривати проти Німеччини другий фронт, тобто обіцяв не нападати на Німеччину. Для цього німцям було абсолютно необхідно підписати з Радянським Союзом договір про ненапад до початку наступальних операцій проти Польщі.

Зрозуміло, що платою за необхідний Гітлеру договір була згода Німеччини на окупацію Радянським Союзом ряду східно-європейських держав. Гітлер знав, що Сталіна насамперед цікавить Польща, і він «чесно» запропонував її розділити. Східна Польща за згодою залишалася за Радянським Союзом, причому Молотов відкрито та цинічно пояснив німцям, що Червона армія буде входити до Польщі під пропагандистським прикриттям гасла про допомогу українцям і білорусам, щоб не виглядати «агресором». В інтересах справи Німеччина не стала на той момент заперечувати проти такої постановки питання. Гітлер також знав, що СРСР не визнає румунською територією Бессарабію, і погоджувався на повернення Бессарабії Радянському Союзу. Гітлер, звичайно ж, пам'ятав, що Латвія, Литва, Естонія та Фінляндія до революції входили до складу Російської імперії, і «люб'язно» погодився повернути ці народи під владу Сталіна.

Сталін міг зупинити Другу світову війну. Все, що він повинен був для цього зробити, це не підписувати

23 серпня 1939 року договір про ненапад із Гітлером, оскільки ризикувати великою війною Гітлер не міг. Зрозуміло, в цьому випадку Сталін, зі свого боку, залишився б без територіальних захоплень 1939–1940 років і ризикував тим, що вже в серпні 1939 року міг бути втягнутий у небажану, принаймні на той момент, війну з гітлерівською Німеччиною, якщо припустити, що, атакувавши Польщу, Гітлер міг рушити потім на СРСР. Однак у серпні 1939 року така перспектива здавалася малореальною, тим більш, що Сталін міг уже в серпні 1939 року або в будь-який момент пізніше укласти договір про взаємодопомогу з Англією і Францією, аналогічний тому, який було укладено в 1935 році стосовно Франції та Чехословаччини. За наявності такого договору Гітлер, безумовно, не ризикнув би напасти навіть на Польщу, відкриваючи свої тили на заході, не кажучи вже про подальше просування на схід. Але тоді, як уже було вказано раніше, Сталін залишився б без Східної Польщі та всіх тих східно-європейських держав, які були включені до підписаного 23 серпня секретного протоколу про розподіл Європи, тому що Англія та Франція, на відміну від Німеччини, не планували розплачуватися зі Сталіним чужими територіями.

Отже, початок німецького вторгнення до Польщі було призначено Гітлером на 26 серпня. Саме з цієї причини він поспішав із приїздом Ріббентропа до Москви і підписанням радянсько-німецького договору про ненапад. У цей простенький і безхмарний для двох злочинців план чергового поділу Польщі несподівано втрутилася Великобританія. У відчайдушній спробі запобігти початку радянсько-німецької агресії проти Польщі, за день до початку військових операцій Гітлера, 25 серпня, англійці підписали з поляками «Англо-польський військовий альянс», згідно з яким у разі нападу на одну зі сторін інша зобов'язана була оголосити агресору війну. За наявності англо-французького договору про взаємодопомогу це означало, що війну Німеччині одночасно оголосить і Франція. Збентежений Гітлер зупинив атаку. Кілька днів він аналізував подію і порівнював ризики. Проте 1 вересня Польща була атакована: Гітлер прийшов до висновку, що Франція і Англія не оголосять війну одночасно Німеччині й Радянському Союзу. Він мав рацію: 3 вересня Англія і Франція оголосили війну тільки Німеччині. Тому що Червона армія в перші дні вересня 1939 роки не зрушила з місця. Сталін обдурив Гітлера.

31 серпня Молотов виступив із довгою зовнішньо-політичною промовою перед Верховною Радою Української РСР. У день, коли Німеччина напала на Польщу, промова була опублікована в «Правді». Сенс полягав у тому, що ще вчора фашистська Німеччина була ворогом. Сьогодні вона стала другом.

Від 3 вересня 1939 роки ситуація в Європі кардинально змінилася. Велика війна була оголошена. Її стали згодом називати «дивною», тому що держави, які її оголосили, не мали можливості розпочати військові дії, а розраховували налякати агресора своєю готовністю воювати і у такий спосіб запобігти атаці на Польщу. Гітлер не купився на англо-французький блеф: уклавши союз зі Сталіним, для європейських демократій він

став невразливий. Однак стратегічний сенс переговорів і договорів із Гітлером Сталін бачив тепер в іншому. Його цікавила велика війна в Європі, і 3 вересня вона стала фактом і фактором. Початок військових дій Англії і Франції проти Німеччини (або Німеччини проти Франції та Англії) був тільки питанням часу. Сталін зумів розв'язати велику війну руками Гітлера і на цьому троянському коні планував в'їхати в Європу і захопити її.

Увечері 3 вересня, зрозумівши, що Сталін переграв Гітлера, німецький уряд послав до Москви першу нагальну абсолютно секретну телеграму, в шапці якої слово «секретно» було згадано в різних варіантах тричі, з проханням до радянського керівництва якомога швидше почати військові дії проти східної Польщі, що було передбачено радянсько-німецьким угодою. Чому? По-перше, німці зазнавали втрат. Звичайно, ці втрати, як потім з'ясувалося, були незрівнянно малі в порівнянні з втратами польської армії, але все-таки вперше за всю історію гітлерівської агресії в Європі втрати німців обчислювалися тисячами. По-друге, німцям важливо було запобігти ситуації, коли польська армія відступає на схід у радянську сферу впливу, куди за договором про ненапад з СРСР не могли входити німці. По-третє, і це було головне, Гітлер хотів продемонструвати Польщі, Англії і Франції, що Сталін у цій війні є союзником Німеччини, а не нейтральним спостерігачем, і що оголошення війни поширяться і на Радянський Союз.

Але ось що ще дуже важливо. Якби Сталін напав на Польщу 1 або 2 вересня, хто знає, Англія і Франція, можливо, не оголосили б війну Німеччині, а пішли б по чехословацькому шляху. Це б означало, що велика війна в Європі не почалася, незважаючи на наявність англо-польського договору від 26 серпня. Тому Сталін у перші дні вересня переграв усіх. Він виждав, поки Німеччина нападе на Польщу і покаже себе агресором у німецько-польській війни; він почекав, поки Англія та Франція оголосять Німеччині війну; він почекав, поки німецький уряд двічі звернеться до нього з наполегливим проханням атакувати Польщу. І тільки після цього люб'язно погодився почати військові дії. Але і тоді їх не почав. Тому що Гітлер вже потрапив у пастку і вибратися з неї не міг.

До вечора 3 вересня 1939 роки перед Сталіним відкрилися приголомшливі можливості. Він міг, як у серпні, просто нічого не робити й відмовитися від вторгнення в Східну Польщу. У цьому випадку він залишав Гітлера один на один з поляками, французами і англійцями. Гітлеру довелося б, несучи багатотисячні втрати, воювати з усією Польщею. Військова кампанія проти Польщі зайняла б більше часу, а військовий стан Франції і Великобританії, загалом не готових до війни, дещо поліпшилася б. Новий радянсько-німецький кордон проходив би по лінії старого радянсько-польського кордону 1939 року, добре укріпленому на випадок завжди очікуваної війни з ворожою Польщею. Одночасно, Сталін втягував Європу під час Другої світової війни, тобто реалізовував свій підступний план «криголаму революції», спостерігаючи з боку як противники катують одне одного і вибираючи момент для входження в цю війну.

Були й інші варіанти. Сталін міг заявити вже 3 вересня, що оголошення Францією і Англією війни Німеччині є форс-мажором, кардинально змінює міжнародну ситуацію, за якої було підписано пакт про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, і анулювати радянсько-німецьку угоду разом з її секретним протоколом. Зрозуміло, цей крок Гітлер мав розглядати як ворожий щодо Німеччини з усіма витікаючими наслідками. Така заява означала б, що Радянський Союз уже у вересні 1939 року вступив би у світову війну на боці Польщі, Англії та Франції. Але ця ж заява могла змусити Гітлера відмовитися від планів окупації Польщі та шукати можливості для якнайшвидшого врегулювання конфлікту через посередництво, наприклад, Італії. Іншими словами, Сталін міг запобігти Другій світовій війні навіть після 3 вересня 1939 року. Але Сталін не планував зупиняти німецьке вторгнення в Польщу і пожежу Другої світової війни, що почалася. 5 вересня 1939 у відповідь на повторний запит Ріббентропа, Сталін підтвердив, що залишає за собою право на Східну Польщу, але поки що нападати не буде, навіть якщо німцям і доведеться у зв'язку з військовою необхідністю то тут, то там вторгнутися в радянську зону впливу.

Справа в тому, що в разі швидкого поділу Польщі і закінчення польської кампанії Друга світова війна могла згаснути, ще не запалавши, і закінчитися на зникненні Польщі з карти світу. Саме на це розраховував Гітлер, все ще бажаючи уникнути великої війни. Сталін же хотів, щоб німці з поляками повоювали подовше один на один і побільше виснажили один одного. Чим довше поляки воювали з німцями, тим менше у них залишалося сил для протистояння вторгненню Червоної армії (до цієї військової хитрощі Сталін вдасться під час Варшавського повстання у серпні 1944 року. Тоді він віддасть наказ радянським військам не висуватися на допомогу повсталим проти німецьких окупантів поляків, очікуючи їхнього знесилення). При цьому Сталін планував почати вхід Червоної армії до Східної Польщі тільки після того, як німецькі війська захоплять Варшаву. Тоді Радянський уряд заявить (саме так і сталося), що Польща – «потворне дітище Версальського договору» – як назве Польщу у своїй промові Молотов – розпалася, і Червона армія вступає в Польщу для захисту українців і білорусів, які там мешкають: 14 вересня Молотов зажадав захоплення німцями Варшави в якості попередньої умови для початку військових дій Червоної армії проти польської держави.

Але був один делікатний момент – загроза того, що Німеччина, захопивши Варшаву і Західну Польщу, укладе з польським урядом, який Сталін завжди вважав ворожим, угоду про перемир'я. І тоді перед Сталіним знову виникне стара загроза – загроза того, що Друга світова війна загасне, що не розпалившись. Тому вже 10 вересня радянський уряд повідомив Берліну, що почне військові дії проти Польщі, якщо німці, зі свого боку, пообіцяють не укладати з поляками перемир'я. 13 вересня Ріббентроп запевнив Сталіна, що «питання про необхідність укладення перемир'я з Польщею» німецьким урядом «не ставиться». 17 вересня о 2 годині

ночі Сталін запросив до себе німецького посла Шуленбурга і повідомив йому, що наступ Червоної армії почнеться о 6 ранку за московським часом по всій лінії радянсько-польського кордону.

У вересні 1939 року, вже усвідомивши, що велика війна оголошена, Гітлер сподівався, що гніт війни буде тихо тліти до того часу, поки сам Гітлер не буде готовий до нових активних наступальних операцій на Заході. Ця надія Гітлера повністю виправдалася. Франція і Англія ні з військової точки зору, ні з політичної, ні з психологічної не були готові воювати заради Польщі. З військової точки зору, операції, проведені німецькою армією операції у період із вересня 1939 до літа 1941 рр. варто вважати блискучими. Британська імперія могла розраховувати тільки на свій військово-морський флот і на круті береги Ла-Маншу. Сил для активного опору на суші у неї не було. Франція була переможена. Америка нейтралізована. Територіальні претензії Радянського Союзу, як здавалося, були задоволені.

У всій цій комбінації Гітлер припустився єдиного геополітичного прорахунку, який став одночасно єдиною удачею Великобританії: в ході військових дій в Європі було утворено спільний кордон між Німецькою імперією і Радянським Союзом. Тепер Гітлер зіткнувся з проблемою, яку зобов'язаний був передбачити й уникнути, тому що вона не могла не призвести до військового зіткнення двох імперій, двох режимів, двох диктатур. Усе, що проковтнули два пітони протягом попереднього року, вже було перетравлено. Прийшов час вдруге співвіднести апетити сторін: 12 листопада 1940 року в Берлін для нової фази переговорів прибув Молотов. Переговори були важкими. Молотов вимагав згоди Німеччини на захоплення Радянським Союзом Фінляндії (яка відстояла свою незалежність у зимовій війні 1939–1940 років); на окупацію Радянським Союзом Болгарії, на «будівництво бази для сухопутних і військово-морських сил СРСР у районі Босфору та Дарданелл на умовах довгострокової оренди», і навіть, за певних умов, на спільну радянсько-італійську війну з Туреччиною. Крім цього, Молотов неодноразово згадав, що Радянський Союз дуже зацікавлений у долі Румунії (яка вже повернула Радянському Союзу після пред'явленого влітку 1940 року ультиматуму не тільки Бессарабію, але й Північну Буковину) й долі Угорщини. Нарешті, Молотов наполягав, щоб Японія відмовилася від нафтових і вугільних концесій на Північному Сахаліні.

Зважаючи на такі непомірні апетити радянського керівництва, Гітлеру простіше було включити у свою орбіту цілком весь Радянський Союз, і він запропонував Сталіну приєднатися до Троїстого пакту Німеччини, Італії та Японії, укладеному в Берліні 27 вересня 1940 року. Проект угоди між державами Троїстого пакту і СРСР за результатами листопадових переговорів у Берліні було складено німцями. Він передбачав два секретних протоколи з довгим переліком агресивних намірів СРСР і Німеччини. Зокрема, Гітлер погоджувався з тим, що «основні територіальні інтереси» СРСР «лежать на південь від території Радянського Союзу в напрямку Індійського океану» і що «Німеччина, Італія і Радянський Союз спільно працюватимуть над заміною

нині діючої конвенції, укладеної в Монтре, щодо Протокол, на нову. За цією конвенцією, як передбачав секретний протокол, Радянський Союз отримає повні права проходу через Протоки в будь-який час для свого військово-морського флоту, тоді як всі інші держави, за винятком чорноморських держав, а також Німеччини та Італії, в принципі відмовляться від права проходу через Протоки своїх військових судів».

Вимоги Молотова поступитися Фінляндією, Болгарією і базою в Босфорі та Дарданеллах були Гітлером проігноровані. Румунія і Угорщина також не були згадані. Увечері 25 листопада 1940 Молотов запросив до себе німецького посла Шуленбурга і дав відповідь на німецьку пропозицію. Радянський уряд готовий був «прийняти проект пакту чотирьох держав про політичну співпрацю і економічну взаємодопомогу», але із серйозними поправками. Німецькі війська повинні були негайно залишити «Фінляндію, яка за договором 1939 р. входить до радянської зони впливу»; в радянську зону впливу мала бути включена Болгарія. «Протягом найближчих місяців безпека Радянського Союзу з боку Протокол повинна була гарантуватися «будівництвом бази для сухопутних і військово-морських сил СРСР у районі Босфору і Дарданелл на умовах довгострокової оренди». Німеччина зобов'язувалася також визнати, що «зона на південь від Батумі і Баку в загальному напрямку в бік Перської затоки» є «центром територіальних устремлінь Радянського Союзу», а Японія – відмовитися від своїх прав на вугільні та нафтові концесії на Північному Сахаліні». Радянський уряд також наполягав на приєднанні Туреччини до пакту чотирьох держав, причому в разі відмови «Італія і СРСР спільно» на підставі нового окремої угоди повинні були застосувати проти Туреччини «військові і дипломатичні санкції».

Гітлер пропонував підписати два секретні протоколи. Сталін запропонував підписати п'ять секретних протоколів: третій секретний протокол між Німеччиною і Радянським Союзом щодо Фінляндії; четвертий секретний протокол між Японією і Радянським Союзом про відмову Японії від нафтових і вугільних концесій на Північному Сахаліні; п'ятий секретний протокол між Німеччиною, Радянським Союзом і Італією з визнанням того факту, що Болгарія географічно розташована всередині зони безпеки чорноморських кордонів СРСР і що укладання радянсько-болгарського договору про взаємодопомогу є політичною необхідністю. Гітлер обіцяв подумати. Красномовнішу відповідь ніж та, яку він дав на радянські вимоги від 25 листопада 1940 року, придумати було складно: 18 грудня 1940 Гітлер підписав директиву № 21, план «Барбаросса», про підготовку нападу на Радянський Союз. Зрозуміло, радянський уряд про Підписання директиви не знав. Але про неприйняття Гітлером радянських вимог від 25 листопада було відомо. Радянсько-німецькі відносини зайшли в глухий кут. Німецькі війська перебували у Фінляндії, Болгарії та Румунії, тобто в зоні, яку Сталін оголосив своєю. Гітлер не вважав необхідними подальші поступки. Це означало, що наступні захоплення територій Сталін міг здійснювати тільки через війну. Зіткнення між двома тоталітарними державами ставало неминучим.

Із висоти сьогодення ми звикли дивитися на 22 червня 1941 року як на найбільшу помилку Гітлера. Але очевидно, що наступальні операції літа 1941 року стали найвищою точкою його військової кар'єри. Війна Німеччини проти СРСР була тактичною, а не стратегічною операцією Гітлера. Гітлер планував розгромити Червону армію протягом кількох місяців і, з військової точки зору, виконав завдання. Однак, як і раніше, він не готувався до війни з Радянським Союзом як до великої війни; він не планував вести цю війну тривалий час. Він не вдався до допомоги важливого потенційного союзника – Японії. При загальній напрузі в радянсько-японських відносинах протягом 1930-х років можна було очікувати, що Гітлер зуміє переконати японців напасти на СРСР зі Сходу. Але цього не сталося, і другий японський фронт проти Радянського Союзу відкрито не було. Замість цього Японія почала війну проти Сполучених Штатів, втягнувши Америку в Другу світову війну.

Зрозуміло, Гітлер прорахувався. Незважаючи на найбільші поразки Червоної армії влітку і восени 1941 р., радянські війська все одно увійшли в Берлін і затвердили комуністичну систему правління в Східній Європі. Тільки сталося це чотирма роками пізніше. І оскільки

Сталіну не потрібно було, як Франції та Англії, перемагати «малою кров'ю» (втрати цих двох країн під час Другої світової війни були менші, ніж під час Першої), а важлива була перемога «за будь якої ціни», радянські втрати у Другій світовій війні навіть не стали підраховувати.

У цьому році відзначається 80-річчя гітлерівського нападу на Радянський Союз. Хочемо нагадати першу фразу звернення по радіо Молотова до радянським громадянам 22 червня 1941 року: «Сьогодні, о 4 годині ранку, без пред'явлення будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни, німецькі війська напали на нашу країну, атакували наші кордони у багатьох місцях і піддали бомбардуванню зі своїх літаків наші міста – Житомир, Київ, Севастополь, Каунас і деякі інші».

Через 50 років, у 1991 році, відбудована Сталіним імперія розпалася, втративши всі ці міста і землі. Сталінська політика щодо Німеччини та Європи 1939–1941 рр. закінчилася провалом і обернулася катастрофою для самого Радянського Союзу, що впав під вагою нездійснених імперських завдань. Імперії довго будуються, але стрімко руйнуються. Можливо, їх не варто будувати на крові своїх і чужих громадян. Це один з очевидних уроків Другої світової війни.